

DIÓSZEGI BÁLINT – FEHÉR BORI

A DELIBERÁCIÓS CSOPORTOK TÁRSADALMI TÁVOLSÁGÉRZETÉNEK VÁLTOZÁSA ÉS ENNEK OKAI

Bevezetés

A Magyar Agora 2005 eredményeinek elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a kiscsoportos beszélgetések után a résztvevők általában kevésbé voltak távolságtartóak a romák iránt, mint a beszélgetések előtt. Természetesen a javulás (vagy néha romlás) mértéke egyénenként nagyon eltérő volt. Mégis elmondhatjuk, hogy a deliberáció nagy általánosságban sikeresen csökkentette az emberek romák iránt érzett averzióját.

Ezt a változást egy sor mérőszám érzékelteti, melyeket a kérdőívből hozhatunk létre. Jelen tanulmányban egyetlen ilyen mérőszámmal foglalkozunk: a Bogardus-féle társadalmi távolságérzettel (Bogardus-skála), ennek is a romákkal kapcsolatos kérdésével. Igaz ugyan, hogy az egyes válaszadók pillanatnyi hangulatától és kérdésértelmezésétől függően egészen eltérő válaszokat kaphatunk, de véleményünk szerint ez a kérdés nagyon jól érzékelteti és kvantifikálja azt az averziót, melyet a deliberáció csökkenteni kívánt.

A tanulmány két fő részből áll: egyrészt csoportok szerint vizsgáljuk a cigányoktól való távolságérzetet, másrészt megpróbáljuk bemutatni, miért van az, hogy egyes deliberációs csoportok sokkal jobb eredményt értek el e téren, mint mások.

Eredeti kutatási terv

Első lépésben az elemzést leszűkítjük a nem roma válaszadókra, hiszen a roma válaszadónál nincs értelme saját csoportjuktól való távolságérzetről beszélni, a magyaroktól való távolságérzettel pedig jelen kutatás nem foglalkozik. Az elemzés értelemszerűen nem vonatkozik azokra sem, akik nem válaszoltak mindkét alkalommal (beszélgetés előtt és után) a Bogardus-kérdésre, illetve azokra sem, akik nem vettek részt a kiscsoportos beszélgetések mindegyikén. Az így előállt szelektált mintán figyelembe vesszük egyrészt, hogy az egyének melyik kiscsoportba tartoztak a deliberáció során, másrészt vizsgáljuk a javulás vagy romlás tendenciáit egyénenként és csoportonként. Végül sorba rendezzük a csoportokat átlagos javulásuk mértéke szerint, majd a szélső csoportok beszélgetéseinek videofelvétele alapján megpróbáljuk értelmezni, hogy melyek azok a tényezők, melyek a beszélgetés során javítják, vagy rontják az eredményt. Ezzel kapcsolatban felmerült néhány lehetőség, melyeket mindenképp érdemes figyelembe venni: a romák aránya a csoportokban, a szóhoz jutás kiegyenlítetttsége, az érzelmek intenzitása, logikus érvelés, kezdeti Bogardus-értékek, stb.

A kutatás során a terven némileg változtatnunk kellett, ugyanis meglepő eredményekre jutottunk.

A Bogardus-féle társadalmi távolság skála¹

A társadalmi távolság fogalma Georg SIMMEL (1858-1918) német szociológus fejében született meg. A fogalom magába foglalta mind a metaforikus, mint a geometriai értelemben vett távolságot. Egyik tanítványa, az amerikai Robert E. PARK (1864-1944) az 1880-es években Berlinben tanult Simmelnél. Park ajánlotta Emory BOGARDUS (1882-1973) amerikai szociológusnak a társadalmi távolság használatát egy kaliforniai kutatásban, melyben Parkkal együtt vettek részt (*Pacific Coast Race Relations Survey*). A Bogardus-féle társadalmi távolság skála 1925-ben jelent meg (és teljesen figyelmen kívül hagyta Simmel eredeti elgondolásában található geometriai távolságot), és 1926-ban használták először. Az 1925-ös verzió a következőképpen nézett ki:

Önként befogadnám egy adott népcsoport tagjait...

- 1) közeli rokonságba házasság által
- 2) a klubomba mint közeli barátot

¹ ETHINGTON P.J. 1997.: *The Intellectual Construction of „Social Distance”: Toward a Recovery of Georg Simmel’s Social Geometry*. Cybergeo. <http://www.cybergeo.presse.fr/essoc/texte/socdis.htm>

- 3) az utcámba mint szomszédot
- 4) szakmabéliként az országomba
- 5) állampolgárként az országomban
- 6) csak mint látogatót az országomba
- 7) kirekeszteném az országomból

Az 1933-as második verzió már arra koncentrált, hogy a kérdezett milyen gyakran, ill. milyen intimitással érintkezik az illetővel:

- 1) házasságot kötne az illetővel
- 2) elfogadná közeli barátként
- 3) irodában mellette dolgozna
- 4) elfogadná, hogy több család élne a környékén
- 5) néha szóba állna velük
- 6) szeretné, ha a lakókörnyezetén kívül élnének
- 7) azt kívánja, hogy az országon kívül éljenek

A második verzió kérdései mást kérdeznek mint az 1925-ös kérdések. Nem az adott népcsoport beházasodására kíváncsiak, hanem konkrétan arra, hogy a kérdezett házasságot kötne-e a népcsoport egyik tagjával (ez valamivel nagyobb toleranciát követel meg, mint hogy vőnek/menynek elfogadja). A közeli barát ugyanaz, a szomszéd helyett munkatársat látunk, a tágan értelmezett kolléga helyett a (nem feltétlenül közvetlen) szomszédot, állampolgár helyett alkalmi kapcsolatot (a kettő hasonló, mert amennyiben vannak ilyen etnikumú állampolgárok, röviden szóba állunk velük a boltban, villamoson stb.), az utolsó két kérdés pedig nagyjából ugyanaz maradt.

Mindkét esetben kimarad egy érdekes lehetőség: elfogadná-e az adott népcsoport egy tagját főnökének? Ez ugyanis egy alárendelt viszonyt jelent, melyet sokan nem tudnának elfogadni, illetve a büszkeségük megsértéseként értékelnének.

A Bogardus-skála használatának módja, hogy egy populációs mintától lekérdezzük a kérdéseket úgy, hogy a logika alapján feltételezzük, hogy fentről lefelé haladva az első 'igen' válasz után a többire is 'igen' válasz születik.

Úgy tűnik, hogy későbbiek során az 1925-ös verzió terjedt el inkább. Természetesen a kérdések némileg szabadon átfogalmazhatóak, a lényeg a skálaszerű jelleg; pl. a klubtag-kérdés értelmetlen ott, ahol klubok egyáltalán nem léteznek.

Bogardus nem teszi fel az utolsó kérdést, vagyis hogy a kérdezett kiirtaná-e az adott társadalmi csoport tagjait. Ez annyiban érthető, hogy a lehetőség pusztá felkínálása is némi legitimációt kölcsönözne a népiirtásnak. Bogardus azt is figyelmen kívül hagyta (nem feltétlenül hibásan), hogy:

- a) 1967-ig az USA több államában illegális volt a fehérek és nem fehérek vegyes házassága;

- b) még az 1960-as években is több „csak fehér” klub létezett az országban;
- c) 1964-ig a törvény nem tiltotta a munkahelyi diszkriminációt;
- d) 1954-ig csak fehérek kaphattak amerikai állampolgárságot.

Ez annyiban érdekes, hogy több válaszlehetőségnél a toleráns válasz törvénybe ütköző cselekvést jelentett, illetve az intoleráns válasz törvény által elfogadott/megtűrt viselkedést jelentett. 1954-ben Stuart C. DODD és Jiri NEHNEVASJA megkísérelte ismét hozzárendelni a geometriai távolságot Bogardus skálájának metaforikus távolságához; kilométerben mért távolságot rendelt hozzá az egyes válaszokhoz.

1. táblázat: *Bogardus skálájának metaforikus távolságaihoz rendelt, kilométerben mért távolságok*

Válaszok	Metaforikus távolság	Km-ben mért távolság
Házasság: szexuális kapcsolat az abszolút nulla távolság, eltekintve a kannibalizmustól	100	0
Vendég az otthonban	101	0,01
Közvetlen szomszéd	102	0,1
Lakókörnyezet	103	1
Település	104	10
Településen kívül	105	100
Országon kívül	106	1 000
Elpusztítaná őket	107	10 000

A logikai felépítés miatt a modellben megjelenik a leginkább intoleráns lehetőség is. Ezt azonban valószínűleg jobb kihagynunk, nem is annyira tudományos, mint inkább népnevelői szándékkal.

Magyarországon többször is használták Bogardus-skálát a romaellenesség mérésére. BALASSA Szilvia korábbi kutatásokat összegezve megállapította, hogy a „*cigányellenes attitűdök sokkal elterjedtebbek a többi etnikai előítéletnél, és ... a Bogardus-féle társadalmi távolság skála alapján a romák a leginkább elutasított csoportja.*”² a mai magyar társadalomnak.

² Az idézet angol nyelvű, teljes változata: „However, all the surveys found it important to emphasize that anti-Gypsy attitudes are much more prevalent than other ethnic prejudices and the Roma are the least accepted outgroup according to both the favorability-unfavorability and the social distance (Bogardus) scales.” (A magyar szöveg DIÓSZEGI Bálint fordítása); BALASSA, Sz. (2003): *Longitudinal analysis of ethnic prejudice in Hungary*. CEU, Budapest, 25.

A Bogardus-skála a Magyar Agora kutatásban

A kiscsoportos beszélgetések előtt és után a romákkal kapcsolatban a következő kérdést tették fel a résztvevőknek:

Ön elfogadna-e egy cigány származásút...?

- 1) családtagként [vagyis mint családba beházasodót]
- 2) barátként
- 3) lakószomszédként
- 4) egy településen együtt élne vele
- 5) az ország állampolgáraként elfogadná
- 6) az országba látogató turistaként elfogadná

A válaszokból ezután egy olyan 7 értékű változó jött létre, amelynek 7-es értéke abszolút távolságtartást fejez ki (még turistaként sem engedné be az országba). A skála csökkenő értékei egyre csökkenő távolságot fejeznek ki. A 0 érték a családtagként való elfogadást jelzi.

A minta szűkítése

Először is kiszűrtük az összes olyan egyént, aki nem vett részt a beszélgetésen, maradt 192 válaszadó. Őket deliberációs csoportjuk szerint rendeztük el. A csoportokban minimum 8, maximum 14 fő található, átlagosan pedig 12. Ezt az adatbázist, melyben a romák és a deliberáción nem végig résztvevők is szerepelnek, külön mentettük el, hogy felhasználhassuk a véleményváltozás okainak feltárásához.

Ezután állítottuk elő a csak nem romákat tartalmazó adatbázist. Így összesen 151 ember maradt a mintában, és a minimális csoportlétszám 5, a maximális pedig 13 fő lett.

Mitől függ a tolerancia?

Tekintve, hogy a távolságerzet csökkenését javulásnak tekinthetjük, és a javulás pozitív dolog, az átláthatóság kedvéért megfordítottuk a Bogardus-skálát, vagyis a 0-ás érték lett a *persona non grata*, a 6-os érték pedig a családtagként való elfogadás. Ezt a változót *tolerancia-mutató*nak nevezhetjük, ahol a növekvő érték a javulást jelenti. Mind a 151 személy sorszámát csoportja szerint táblázatba rendeztük, és hozzárendeltük a deliberáció előtti és utáni tolerancia-mutató értéket,

továbbá a tolerancia-változás mértékét jelző (az előző két mutató különbségét kifejező) értéket.

Érdeemes megvizsgálni, mennyire tükrözi a tolerancia változó az egyének tényleges toleranciáját más embercsoportok tagjai iránt. Ehhez a tolerancia-mutatót össze kell vetnünk más, a romákra vonatkozó attitűdöket mérő változókkal. Az első ilyen változó a romákra vonatkozó sztereotípiákból áll össze. A törvénytisztelő, megbízható, összetartó és gyerekszerető tulajdonságokból kialakított változó magasabb értékei azt jelentik, hogy az illető inkább egyetért azzal, hogy e négy pozitív erkölcsi tulajdonság jellemző a romákra. A pozitív sztereotípiák aggregált mérőszáma és a deliberáció előtti tolerancia kapcsolata 0,028-as szignifikanciaszint mellett 0,182-es erősségű, gyenge pozitív kapcsolat. A deliberáció utáni lekérdezésnél már nincsen szignifikáns kapcsolat a sztereotípiák és a tolerancia között.

Egy másik változó, amellyel a tolerancia kapcsolatát vizsgáljuk, a romákra vonatkozó ismeretszint mérőszáma. Ez szintén aggregált változó, a romák helyzetével kapcsolatos ismeretszintet méri, nagyobb értékei nagyobb ismeretet jelentenek. Az ismeretszint kapcsolata a toleranciával szintén szignifikáns, a kapcsolat azonban gyenge (0,164). A második lekérdezésnél ez a kapcsolat már egyáltalán nem szignifikáns.

Egy harmadik, összehasonlításra érdemes változó is aggregált mérőszám, ami azt mutatja, hogy mennyire látják a sztereotípiák tekintetében a nem romákat és a romákat különbözőnek a kérdezettek. A romák és nem romák között érzett különbség és a tolerancia között az első lekérdezés előtt nincs szignifikáns kapcsolat, ám a második lekérdezésnél a tolerancia és a sztereotipikus távolságérzet között – ha gyenge is, de – szignifikáns az összefüggés (az asszociáció mértéke -0,18, ami azt jelzi, hogy minél inkább különbözőnek látják a romákat önmagukhoz képest az emberek, annál kisebb toleranciával fordulnak a romák felé).

A romáktól való távolságérzetet biztosan befolyásolja az, hogy a hétköznapi világában találkoznak-e a kérdezettek romákkal. Az a tény, hogy valakinek van-e roma származású munkatársa, vagy nincs, befolyásolja a romáktól érzett távolságérzetet. A szociálpszichológiai közhelyekkel szemben azok, akiknek vannak roma munkatársai, tehát személyes élményekkel rendelkeznek a romákról, kisebb mértékű toleranciával jellemezhetők. Az ilyen típusú múltbeli élményeknek (például roma iskolatársak) nincs hatása a romáktól érzett távolságérzetre. Meglepő módon az sem befolyásolja a tolerancia mértékét, hogy a lakókörnyezetben élnek-e romák. Itt azonban a lineáris kapcsolat hiányáról van szó, hiszen mint azt a kötet más tanulmányaiban láthatjuk, az ilyen lakókörnyezetben élők attitűdjei igen polarizáltak a romákkal szemben. Közöttük éppen úgy találunk filoromákat mint romagyűlölőket.³

³ Lásd GREGOR Anikó tanulmányát

A munkahelyi diszkriminációval kapcsolatos vélekedések magától értetődő módon összefüggnek a tolerancia mértékével. Azok, akik úgy gondolják, hogy a romákat diszkrimináló munkaadókat büntetni kell, azok toleránsabbak azoknál, akik mély lojalitással fordulnak a munkaadók felé. Azok, akik ellenzik a lakóhelyi diszkriminációt (konkrétan azt, hogy a polgármester vezetésével egy faluban megakadályozták egy cigány család beköltözését), azok egyben toleránsabbak is.

Láthatjuk tehát, hogy a Bogardus-kérdést (pontosabban annak beforgatott változatát, a toleranciát) joggal használhatjuk, mint a romák iránti ellenséges érzéseket jelző változót. Ennek ellenére az is nyilvánvaló, hogy ez a rosszindulat sokkal komplexebb annál, mint hogy egyetlen változóval leírható lenne. Tendenciáját jól jelzi a mi változónk is, mivel ez kapcsolatban áll más, fontos attitűdmérő változókkal.

A tolerancia változása

Miután bemutattuk, hogy a Bogardus-skálából hogyan aggregálható egy finom mérőeszközként használható tolerancia-mutató, érdemes megnéznünk, hogy a tolerancia mértéke hogyan alakult a beszélgetések előtt és után.

2. táblázat: *A tolerancia mutató mentén tapasztalt megoszlások a deliberáció előtt és után, százalék*

	Deliberáció előtt	Deliberáció után
Persona non grata	23,5	1,8
Turistaként elfogadná	0,7	1,8
Az ország lakosaként elfogadná	1,3	4,3
A település lakójaként elfogadná	5,0	1,8
Szomszédként elfogadná	5,0	1,8
Barátként elfogadná	25,9	34,9
Családtagként elfogadná	38,6	53,6
Összesen	100,0	100,0

A fenti táblázatból jól látható, hogy a deliberáció hatására a teljes elutasítás mértéke szinte nullára csökkent, a barátként és a családtagként való elfogadás pedig drasztikusan emelkedett. (A közbülső kategóriákban elhanyagolható változások történtek). A tolerancia-átlag 4,06-ról 5,22-re emelkedett.

A deliberáció előtti és utáni állapot összehasonlítását egy kereszttáblában mutatjuk be, az adatok értelmezéséhez azonban néhány kategóriát össze kell von-

nunk, hiszen rendkívül alacsonyak az ott szereplő elemszámok. Négy kategóriát őriztünk meg: az abszolút intoleráns (persona non grata), a mérsékelten elutasító (turistaként, az ország lakosaként, a település lakosaként, szomszédként), a barátként elfogadó és a családtagként elfogadó kategóriáit.

3. táblázat: A tolerancia változása a deliberáció hatására, mátrix-százalékok

Deliberáció előtt	Deliberáció után				Összesen
	Abszolút intoleráns	Fenntartásokkal elfogadó	Toleráns (barát)	Abszolút toleráns (családtag)	
Abszolút intoleráns		1,2	12,0	10,2	23,5
Fenntartásokkal elfogadó		1,2	7,8	3,0	12,0
Toleráns (barát)	0,0	3,0	8,4	14,5	25,9
Abszolút toleráns (családtag)	1,8	4,2	6,6	25,9	38,6
Összesen	1,8	9,6	34,8	53,6	100,0

A deliberáció a résztvevők több mint egy harmadára (35,5 százalék) semmi-féle hatással nem volt, mintegy hatodrészüik (15,6 százalék) a deliberáció hatására intoleránsabb lett, és résztvevők közel fele (48,9 százalék) nagyobb toleranciával fordult a romák felé. A deliberáció hatására történt változások egy igen erős kiegyenlítődést eredményeztek. Ez a kiegyenlítődés értelemszerűen úgy jött létre, hogy a kezdetben intoleráns véleményt formálók erőteljesen elmozdultak a tolerancia irányába, viszont a korábban abszolút toleránsok egy része valamivel kevésbé elfogadóbbá vált. Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a deliberáció hatására történt változások legerőteljesebben azzal függnek össze, hogy mi volt a résztvevők kezdeti álláspontja ebben a kérdésben.

Minél intoleránsabb starthelyzetből indult valaki, annál nagyobb léptékű pozitív irányú változás történt a romák iránt érzett toleranciában. A starthelyzet és a toleranciaváltozás mérő két változó között a korreláció rendkívül magas, értéke 0,84.

A deliberáció során a résztvevők álláspontját az is befolyásolhatta, hogy melyik kiscsoportban folytattak eszmecserét a különböző témákról. Ebben a tekintetben is a fentiekhez hasonló trend érvényesült: azokban a csoportokban nőtt meg az átlagos tolerancia, mely csoportokban kezdetben átlagosan egy negatív érzület volt megfigyelhető, és fordítva, azokban a csoportokban történt kismértékű javulás (esetleg romlás), amelyekben már a deliberáció előtt is erős volt a romák iránti elfogadó attitűd.

Ezen a ponton tehát úgy tűnik, nincs értelme tovább folytatni a kutatást, és végképp nincs értelme a csoportos beszélgetések struktúrájában keresni a választ

az egyes csoportok sikerességének vagy sikertelenségének okaira, ugyanis a változás mértéke csakis attól függ, hogy milyen toleránsak voltak kezdetben, és ez a mérték egyenlítődik ki a deliberáció után. Mégis van mód a folytatásra. Ugyan az egyes csoportok javulása vagy romlása attól függ, hogy kezdetben milyen álláspontot foglaltak el, ám az egyes csoportok deliberáció utáni toleranciaátlaga között van némi különbség: míg a 10-es csoport átlagos toleranciája (a négyfokú skálán) valamelyest romlott (2,1-ről 1,5-re), addig a 7-es és 12-es csoportok küzdöttek fel magukat a legmagasabb, 3 körüli értékre. Úgy tűnik tehát, hogy a kezdeti értékeken túl mégiscsak van valami más tényező is, ami befolyásolja a csoportok sikerességét. A válasz feltehetőleg a beszélgetések videóból tudható meg.

A deliberáció utáni tolerancia mértéke és a kiscsoportok etnikai összetétele

Érdeemes megnézni, vajon a csoportok etnikai összetétele befolyásolja-e hogy milyen változások történnek a csoportban. Lehetséges ugyanis, hogy azok a csoportok, ahol több roma résztvevő volt, jobban „fejlődtek”, de az is lehet, hogy a roma résztvevők csak megerősítették az előítéleteiket.

Ha megvizsgáljuk, hogy a deliberáció után az egyes csoportokban milyen átlagos tolerancia volt jellemző, és ezt összehasonlítjuk az adott csoportban résztvevő romák arányával, azt tapasztaljuk, hogy ha gyengén is, de érvényesül az a tendencia, hogy minél magasabb a romák aránya a kiscsoportban, annál magasabb tolerancia alakul ki⁴ (lásd 4. táblázat).

Két csoport kivételével (9-es és 10-es csoportok) mindegyik csoport tolerancia értékei homogenizálódtak. Az átlagos szórás a deliberáció előtt 1,2 volt, utána már csak 0,7. Feltehetően az erős homogenizálódás annak tudható be, hogy a beszélgetések alatt az egymással ütköző vélemények közelítettek egymáshoz. Ha a csoportokon belüli heterogenitást azzal jellemezzük, hogy a csoporttagok véleménye a második kérdőív kitöltésekor mennyire különbözött egymástól, akkor azt mondhatjuk, hogy minél több roma résztvevő volt a csoportban, annál homogénebb lett a csoport véleménye ebben a kérdésben. Az összefüggés azonban gyenge, a romaarány és a csoport-homogenitás közötti összefüggés mindössze 0,2-es korrelációt mutat.

⁴ A romaarány és a deliberáció utáni átlagos tolerancia mértéke közötti lineális korreláció 0,3.

4. táblázat: A deliberáció utáni tolerancia mértéke⁵ és a kiscsoportra jellemző romaarány

A kiscsoportok sorszáma	A tolerancia mértéke a deliberáció után	A roma résztvevők aránya a kiscsoportban, százalék
6	2,55	0
11	2,61	0
15	2,27	7
16	2,61	7
2	2,51	8
4	2,15	8
9	2,05	8
10	1,53	8
13	2,57	8
14	2,65	8
12	2,86	13
3	2,44	17
8	2,82	18
7	2,92	27
5	2,35	38
1	2,81	50

Az eddigiek alapján úgy tűnik, a deliberáció utáni tolerancia elsősorban attól függ, hogy mi volt a résztvevők álláspontja kezdetben, illetve attól, hogy a kiscsoportban, ahol a vitákat folytatták, mekkora volt a roma résztvevők aránya. Ezt a magyarázóteret sem a demográfiai, sem a státusváltozókkal nem sikerült bővíteni.⁶

A csoportbeszélgetések hatásának mélyebb elemzéséhez két csoport vitáit hasonlítottuk össze: a 10-esét és 16-osét. A két csoport deliberáció előtti tolerancia értékei közepeseknek mondhatók (10-es: 2,1 ; 16-os: 1,6). A második, deliberáció utáni lekérdezésnél azonban egészen eltérő tolerancia-átlagokat produkáltak. A 10-es csoport tolerancia-átlaga 1,5-re csökkent, ami az összes csoport közül a legkisebb mértéket mutatja. A 16-os csoport toleranciája viszont 2,6-re emelkedett, ami viszonylag magas értéknek számít. A beszélgetésekről készült videofel-

⁵ Átlagok 0–3-ig terjedő skálán

⁶ A szóba jöhető szociodemográfiai változók nem mutattak szignifikáns összefüggést a deliberáció utáni tolerancia mértékére.

vételek közül a bemutatkozó részt elemezzük részletesebben, mert innen tudható meg, hogyan indult a beszélgetés, milyen volt a moderátor bevezetője, illetve hogyan viszonyultak egymáshoz a résztvevők, mielőtt a csoportos beszélgetés elkezdődött volna, például hogy a csoport tagjai mennyire voltak feszélyezettek, a moderátor bevezetője milyen struktúrát adott a későbbi beszélgetésnek. A második, részletesebben elemzett rész a szegregációval kapcsolatos vita volt. Erre azért esett a választás, mert eddigre már kialakult a beszélgetés struktúrája, már ismerték egymást a résztvevők, vagyis az innen vett negyedórás „minta” érzékelteti, hogyan zajlott a beszélgetés a csoportokban.

A két csoport között nem volt azonnal látható nyilvánvaló különbség: egyikben sem volt tapasztalható nagy érzelmi felindulás, és egyetlen ember sem ragadta magához túl sokáig a szót. Némi különbség azonban mégiscsak felfedezhető volt. A 16-os csoportban a moderátor világosan elmondta, hogy van, aki többet szeret beszélni és van aki kevesebbet, de jó lenne ha mindenki hozzászólna, és másokat is hagynának beszélni, valamint, hogy egymást is lehet kérdezni, és természetesen ő mint moderátor, nem fog állást foglalni. Sőt, kifejezetten kérte, hogy adogassák egymásnak a mikrofont (a szót). Ezzel szemben a 10-es csoportban a moderátor nem tett utalást a mikrofonra, és nem igazán hangsúlyozta a kulturált diskurzus szabályait.

A 16-os csoportban végig adogatták egymásnak a mikrofont, és egyszerre csak egy ember beszélt.⁷ A 10-esben viszont nem mindig használták a mikrofont, hanem sokszor a közepén álló kolléga tartotta feljüket. Így aztán az sem volt mindig nyilvánvaló, hogy éppen ki is a beszélő. Amúgy a beszélgetés mindkét csoportban kulturált volt és higgadtan hagyták egymást szóhoz jutni. A 16-os csoport több tagja a csoportos beszélgetés megkezdése előtt is beszélgetett, viccelődött. A 10-esben ezzel szemben egyenként interjúvolták a résztvevőket a beszélgetés előtt, így nem volt lehetőségük csevegni egymással. Sőt, egy perccel a deliberáció kezdete után bejött valaki a 10-es csoportba, és megzavarta a beszélgetést, így az informális légkör nem tudott annyira kialakulni (legalábbis az elején).

Ezekből az észrevételekből kockázatos komolyabb következtetéseket levonni. A véletlen egybeesés lehetőségét így nem tudjuk kizárni, és nem lehet kizárni azt sem, hogy a magasabb toleranciát elért csoport tagjai azért lettek toleránsabbak, mert ebben a csoportban volt jelen az a fajta intellektuális légkör, amely megakadályozta az agresszív gondolkodást.

Elképzelhető, hogy ha a beszélgetések struktúrájában (is) keressük a választ a deliberáció hatásának módjára, akkor magyarázó tényezőként azt is célszerű figyelembe vennünk, hogy a csoportos beszélgetés mennyire volt olajozott, kul-

⁷ Abban az igen ritka esetben, amikor valaki más is beszélt a mikrofonon kívül, a kolléga felé fordította a kamerát, néha rá is közelített; a beszélő amint észrevette, abbahagyta a beszédet (természetesen mintha nem vette volna észre a kamerát). Ez a technika igen hatékonyan tűnik a kulturált vita fenntartása érdekében.

turált és informális. A csoportos beszélgetés akkor hat erősebben az attitűdökre, ha a tagok el tudják engedni magukat, ha mindenki megszakítás nélkül tudja elmondani a véleményét úgy, hogy nem húzza túl sokáig a mondanivalóját, és ha egymás iránti tiszteletüket azzal is kifejezik, hogy végig adogatják a mikrofont és ezáltal a szót, továbbá ha egyszerre csak egy ember beszél. Így érhető el, hogy a résztvevők frusztráció nélkül, felnőtt ember módjára tudják megtárgyalni a problémákat. Az így kialakult „agora-léggör” mély hatást tehet a résztvevőkre, ugyanis úgy szembesülhetnek egy probléma összetettségével, hogy közben az érveken gondolkodhatnak, és nem utasítják el azokat azonnal úgy, mint a mindennapi életben tennék. Ezzel szemben, ha a résztvevők frusztráltak és feszélyezettek, ha egymás szavába vágznak, ha pár ember túl sokáig ragadja magához a szót, és ha a mikrofon-rítus hiánya miatt nem egyértelmű, hogy ki a beszélő, akkor nem a gondolkodást és világnézetet nyitottabbá tevő agoráról, hanem a résztvevők váromlásait sem kielégítő monológokról és kényszeredett vitáról van szó.⁸

Módszertani korlátok

Végül néhány szó erejéig a tanulmány módszertani korlátaira hívjuk fel a figyelmet.

- 1) Az egyes válaszadók eltérően értelmezhetik a Bogardus skálát, és ezért ugyanolyan távolságot érző személyek mégis eltérő válaszokat adhatnak. Ez nem túl nagy probléma, ugyanis a Bogardus egy érzést kvantifikál, így nem lehet pontos, de több személy esetében már képes megmutatni az érzés változásának irányát.
- 2) A Bogardus skálából transzformált toleranciamutató beszélgetések előtti és utáni értékei sok esetben fenntartásokkal kezelendők. Az még érthető, ha valaki először 3-as (családtag), másodszer már 0-as (persona non grata) választ ad: lehet hogy korábban különösebb gondolkodás nélkül fogadta el a cigányokat, esetleg nem volt velük kapcsolata vagy csak egyszerűen toleránsnak akarta mutatni magát, azonban a beszélgetés alatt olyan megrázó történeteket és érveket hallott, melyek után már látni sem akart cigány embert a környezetében. Kétségkívül az efféle drasztikus véleményváltozás igen befolyásolható személyiségre utal. Teljesen érthetetlen azonban az ellenkező eset (pedig ilyen is volt nem egy), amikor valaki teljes mértékben intoleránsnak indul, majd a beszélgetés után már családtagnak is elfogadna egy cigányt. Lehetetlennek tartjuk ugyanis, hogy bárkinél egy pár órás beszélgetés alatt átalakuljon a maximális intolerancia maximális elfogadássá. Nehezen érthető, miként jelen-

⁸ Esetleg érdemes lenne az összes videót végignézve megvizsgálni, hogy a beszédidők egyenlőbb megoszlása sikeresebb deliberációhoz vezet-e?

hettek meg ilyen válaszkombinációk, és érdemes lenne néhány embert megkérdezni, miként jutott erre az elhatározásra. Mindenesetre ezek a válaszadók vagy komolytalan választ adtak, vagy talán elnézték a válaszlehetőségeket, de az is lehet, hogy megrémültek, hogy rossz fényt vethet rájuk egy intoleráns válasz.

- 3) A csoportokban, amelyeket összehasonlítottunk, nem volt kellően nagyszámú egyén ahhoz, hogy megbízható konzekvenciákat vonhassunk le.
- 4) Míg a deliberáció előtt kérdezőbiztos kérdezte le a Bogardus-skála kérdéseket, addig a deliberáció után már a résztvevők maguk töltötték azt ki. Elméletben ennek nem kellett volna problémát jelentenie, mivel a kérdéslogika szerint csak skálaszerű válaszok lehetnek. Nem ez történt. A vizsgált személyek közül 62 százalék adott nem skálaszerű választ. Ezek a „hibás” válaszok egy pár esettől eltekintve két típust alkottak: az egyik csak barátként, a másik csak családtagnak fogadna el egy romát. Mindkét válasz elég furcsa. Az elsőnél talán arról van szó, hogy ez az egyetlen olyan viszony, amelyet ő választ meg, tehát barátja csak olyan cigány lesz, aki „rendes”, míg a gyereke bárkivel házasságot köthet, a szomszédba is ki tudja milyen ember költözik be, tehát azokat jobbnak látta nem elfogadni. A második típus különösen furcsa: itt arról lehet szó, hogy az illető egyáltalán nem fogadja el a romákat, viszont úgy van vele, hogy ha már egyszer a gyereke romával házasodott össze, akkor ezt a tényt elfogadja a gyereke érdekében. Az is elképzelhető, hogy semmi ilyen logika nincs a válaszok mögött, mindössze arról van szó, hogy aki csak barátot jelölt be, az ezzel azt jelezte, hogy ez a maximum számára. Ez annál is inkább releváns, mivel az első lekérdezésnél a kérdezőbiztos sem skálaszerűen töltötte ki a kérdőívet, azaz csak egyetlen választ elfogadását jelezte.